

Migratie en ontwikkeling in Afrika

Het denken over migratie en ontwikkeling in termen van Noord en Zuid is niet meer van deze tijd.

Migranten spelen wereldwijd een belangrijke rol in (economische) ontwikkeling in de landen van herkomst én in de landen waar ze zich vestigen. Het wordt tijd om een begin te maken met een meer ambitieus beleid. Door het huidige restrictieve beleid in Europa en de Verenigde Staten zijn er, vooral in Noord-Afrika, nieuwe transitiegebieden ontstaan, waar migranten kwetsbaar zijn.

Het is sinds 2008 – de publicatie van de beleidsnotitie ‘Internationale Migratie en Ontwikkeling’ – dat in Nederland in het kader van geïntegreerd buitenlands beleid meer aandacht wordt besteed aan internationale migratie. Deze aandacht kan enerzijds worden verklaard door de toenemende sociale en culturele spanningen in Nederland en de groeiende angst voor een ‘invasie’ van migranten. Deze angst, o.a. gevoed door beelden van migranten in bootjes uit Afrika, leidde de afgelopen jaren tot een restrictief vreemdelingenbeleid, met nadruk op het sluiten van de grenzen. Thans verlegt de discussie zich, als reactie op de toenemende vergrijzing en het besef behoefte te hebben aan arbeidsmigranten, in de richting van selectieve en circulaire migratie (waarbij men regelmatig tijdelijk in Nederland verblijft, maar altijd terugkeert naar het land van herkomst).

Anderzijds komt de toegenomen aandacht voor migratie voort uit de agenda van ontwikkelings-samenwerking: de ontdekking dat migranten een positieve rol kunnen vervullen in het ontwikkelingsproces van herkomstlanden. Internationale migranten maken elk jaar grote bedragen over naar het thuisfront. Volgens schattingen van de Wereldbank ging het in 2005 om een bedrag van niet minder dan 167 miljard dollar. In 2012 werd het totaal aan *remittances* op wereldschaal op 375 miljard dollar geschat.¹ Dit bedrag, ongeveer drie keer zo groot als de officiële ontwikkelings-hulp, komt volgens schattingen ten goede aan meer dan 500 miljoen mensen, oftewel 8% van de wereldbevolking. Het is dan ook begrijpelijk dat beleidsmakers in deze overboeking een

additionele financieringsbron voor ontwikkeling zien. Volgens Adams en Page, die betogen dat migratie en *remittances* een direct effect hebben op vermindering van de armoede, zal toename van het aantal internationale migranten met 10% leiden tot daling van het aantal armen met 2%.² Als zodanig kan internationale migratie bijdragen aan het uitbannen van ongelijkheid en aan betere spreiding van de voordelen van globalisering. Behalve aan de financiële *remittances* wordt bovendien een positieve waarde toegekend aan *sociale* overmakingen, dat wil zeggen: de stroom van informatie en ideeën. Landen van herkomst zouden hiermee hun voordeel doen, nog afgezien van de positieve effecten van retournemigratie (*brain gain*).

Gelijktijdig wordt onderkend dat van negatieve effecten sprake kan zijn: behalve tot spanningen in bestemmingsgebieden kan internationale migratie leiden tot het wegvloeien van arbeidskracht en intellect uit herkomstgebieden (*brain drain*). Het zijn doorgaans *the best and the brightest* die als eersten vertrekken. Voor zover migranten besluiten terug te keren naar hun woonplaats, is er vooral sprake van een *return of the failures*. De armsten met de laagste opleiding en de invaliden zonder netwerken blijven dus achter en degenen die mislukken komen het eerst terug. Dit heeft onvermijdelijk negatieve effecten in het herkomstgebied. Die effecten worden tot op zekere hoogte gecompenseerd door geldovermakingen, maar daardoor ontstaan weer afhankelijkheidsrelaties tussen migrantenfamilies en niet-migrantenfamilies, die gemakkelijk tot conflicten kunnen leiden.

Annelies Zoomers is hoogleraar Internationale Ontwikkelingsstudies (Universiteit Utrecht). Een eerdere – kortere – versie werd gepubliceerd als ‘Kijken naar Migratie’, *Vice Versa* Jrg. 46, 2012, special migratie en ontwikkeling, blz. 4-7. Zie ook haar inaugurele rede (‘Op zoek naar eldorado’) in 2006 aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Ondanks deze tegengestelde opvattingen is er in toenemende mate sprake van consensus. Internationale migratie leidt niet automatisch tot ontwikkeling, maar *kan* tot positieve resultaten leiden en bijdragen tot armoedereductie, mits sprake is van een geschikt en consistent beleid.³ Sinds de *UN High Level Dialogue on International Migration and Development* in 2006, en de start van het *Global Forum on Migration and Development* (GFMD) in 2007, staan migratie en ontwikkeling hoog op de internationale agenda. Internationale organisaties (VN, IOM, ILO etc.) en nationale overheden van 'zendende' en 'ontvangende' landen denken actief na over de wijze waarop de link tussen migratie en ontwikkeling kan worden geoptimaliseerd, terwijl de negatieve resultaten tot een minimum worden gereduceerd. Ook de Europese Commissie onderkent het belang van migratie en ontwikkeling: sinds 2011 is een nieuw beleidskader van kracht, de *Global Approach to Migration and Mobility* (GAMM), waarbij niet alleen wordt gekeken naar migratie, maar ook naar mobiliteit in brede zin (toerisme, zakenbezoeken etc.). Behalve het sluiten van mobiliteitspartnerschappen, samenwerking tussen EU en derde landen op het gebied van migratie en ontwikkeling, inclusief grensbewaking, capaciteitsopbouw etc., wordt volop gewerkt aan het opstellen van een *common agenda on migration and mobility*.

Wat betekent migratie voor ontwikkeling in Afrika?

Welke betekenis heeft internationale migratie voor de ontwikkeling van Afrika, en hoe kan het ontwikkelingseffect worden gemaximaliseerd?

Bij het onderzoeken van het verband tussen migratie en ontwikkeling is het van groot belang een onderscheid te maken tussen landen met Zuid-Zuid-migratie en landen met Zuid-Noord-migratie (inclusief de zg. '*diasporic states*', waarvan de bevolking is uitgewaaid over een aantal landen, zoals Nigeria of de Kaapverdische eilanden). In Afrika blijkt het leeuwendeel van migratie plaats te vinden van zuid naar zuid (men blijft binnen de eigen regio); de voordelen van internationale migratie (zoals voorgesteld in het debat) zijn vooral gekoppeld aan Zuid-Noord-migratie en komen doorgaans ten goede aan een beperkte groep van landen die met Europese landen rechtstreekse betrekkingen onderhouden.

Als we ons in eerste instantie richten op de groep landen met *Zuid-Zuid-migratie*, dan gaat het veelal om relatief arme landen, waarbij de mogelijkhe-

den om te profiteren beperkt zijn. Voorbeelden zijn Burkina Faso en Mali (met migratie naar Ivoorkust, maar ook naar Nigeria en Senegal); Lesotho en Mozambique (met migratie naar in het bijzonder Zuid-Afrika en Botswana); en Liberia, Sierra Leone, Burundi en de Democratische Republiek Congo, waarvan de bevolking door voortdurende conflicten haar toevlucht heeft moeten zoeken in de buurlanden. Een groot deel van de migranten waarover we hier spreken heeft het in de bestemmingslanden vaak relatief slecht.⁴ Vergeleken met migratie naar Europese bestemmingslanden zijn de mogelijkheden om in deze zuidelijke (buur) landen *remittances* te verdienen, vaak beperkt. Men moet doorgaans genoeg nemen met laagbetaald werk, soms betreft het plaatsen die zijn vrijgekomen door emigratie van de eigen bevolking. De overheid biedt nauwelijks steun en bescherming; verkapte slavernij komt regelmatig voor. Vaak zijn migranten, ook in de eigen regio, slachtoffer van discriminatie en vreemdelingenhaat (zoals in Ivoorkust, maar ook in Botswana en Zuid-Afrika). Met grote regelmaat wordt de migrantenpopulatie naar het herkomstland teruggestuurd (zoals met de Burkinabe uit Ivoorkust en met de Ghanezen vanuit Nigeria gebeurde). Migratie wordt vaak gebruikt als tijdelijke inkomensstrategie en is veelal een reactie op een crisissituatie.

Veel gunstiger zijn de vooruitzichten voor de landen met Zuid-Noord-migratie en voor *diasporic states*. Landen met gerichte Zuid-Noord-migratie (zoals Senegal, richting Frankrijk of Spanje) hebben als voordeel dat zij dankzij de migratie *in the picture* zijn; vergeleken met andere landen zitten ze dicht bij het vuur om te kunnen profiteren van nieuwe, vooralsnog bescheiden arbeidsmogelijkheden in Europa. Bovendien zijn ze vaak in het voordeel omdat er sprake is van een historische

De armsten met de laagste opleiding en de invaliden zonder netwerken blijven achter en degenen die mislukken komen als eersten terug

Een Spaanse reddingsboot nadert een bootje vol met migranten. Foto Noborder Network

Na het uitbreken van het conflict in Libië proberen migranten uit zuidelijkere landen het land te ontvluchten. Vooral in transitiegebieden zoals Libië bevinden de migranten, die op weg zijn naar Europa, zich vaak in slechte omstandigheden. Foto Europese Unie

verbondenheid. Dankzij migratie hebben ze hun onderhandelingspositie weten te versterken. Voorbeelden van landen met een relatief grote bevolking overzee, die dus de mogelijkheid hebben te profiteren van *remittances*, zijn Nigeria, Senegal en Zuid-Afrika; maar op bescheidener schaal ook kleinere landen als Ghana, Somalië, Ethiopië, Eritrea, Gambia en de Kaapverdische eilanden.⁵ Hier betreft het relatief vaak een gegoe-de elite, waaronder een aanzienlijke groep van *transnational entrepreneurs*. In een toenemend aantal landen (onder andere Senegal en Kenia) voert de nationale overheid een actief beleid om de diaspora te betrekken bij de nationale ontwikkeling. In veel landen is een dergelijk beleid echter nog niet zo duidelijk uitgekristalliseerd.

Veel van deze landen met Zuid-Noord-migratie en *diasporic states* vervullen overigens binnen de eigen regio een rol als bestemmingsgebied voor Zuid-Zuid-migratie. Deze landen zien zich, om tegemoet te komen aan de eisen die door de Noordelijke landen worden gesteld (toelatings- en uitzettingsbeleid), vaak genoodzaakt strenger op te treden tegen de instroom vanuit hun buurlanden. In het kader van onlangs gesloten bilaterale en multilaterale overeenkomsten, zoals de EU-mobiliteitspartnerschappen, worden Afrikaanse landen - om in aanmerking te komen voor de verruiming van legale migratiemogelijkheden binnen de EU - verplicht grenzen te sluiten en strenger om te gaan met illegalen afkomstig uit de buurlanden. Dit verstoort de regionale verhoudingen.⁶

Overigens zijn migratiepatronen steeds minder doorzichtig en volop in beweging. Het migratiefront blijkt te verschuiven; ook is er sprake van allerlei vormen van nieuwe migratie. De Burkinabe (hierboven werd Burkina Faso nog genoemd als een land met overwegend Zuid-Zuid-migratie) migreren nu ook naar Italië. Senegalezen (vroeger vooral gericht op Frankrijk) migreren steeds vaker naar Spanje of Italië. Ook tussen de continenten vindt steeds meer migratie plaats, bijvoorbeeld Chinezen die via Kenia op weg gaan naar Europa of Amerika. In plaats van geconfronteerd te worden met immigratie óf emigratie, worden landen nu vaker gekenmerkt door immigratie en emigratie tegelijkertijd. Daarbij is meer dan eens sprake van een *reversal of migration*. Voormalige emigratiegebieden, zoals Spanje, Italië, Marokko, maar ook Botswana,⁷ vervulden de afgelopen periode vooral een rol van zowel immigratie- als transitiegebied; door de crisis veranderen Spanje, Portugal etc. gemakkelijk in nieuwe expulsiereggebieden en het zijn vaak migranten die als eersten vertrekken.

Als een direct gevolg van restrictief beleid in de *core regions* (lees: EU, Verenigde Staten etc.) zijn tussen plaats van herkomst en plaats van bestemming nieuwe transitiegebieden ontstaan (vooral in Noord-Afrika). Migranten zien zich geconfronteerd met stijgende kosten en worden op hun reis naar Europa vaak genoodzaakt onderweg bij te verdienen om het laatste deel van het traject te kunnen financieren. Velen blijven onderweg 'hangen' – zij hebben zich ontdaan van de oude identiteit en verblijven als quasi-migrant tijdelijk op

een tussenlocatie. Men ziet zich genoodzaakt onderweg de reis af te breken, maar kan vaak niet terug, omdat men bang is voor gezichtsverlies of opziet tegen terugbetaling van het bedrag dat familieleden en vrienden ooit hielpen voorschieten. Vooral in de transitiegebieden bevinden de migranten zich vaak in slechte omstandigheden. Deze migrantengroepen zijn zeer kwetsbaar voor uitbuiting.⁸ Dit speelt vooral in Noord-Afrika.

Nederlands migratie- en ontwikkelingsbeleid

In welke mate sluit de huidige beleidsagenda 'migratie en ontwikkeling' aan bij de Afrikaanse situatie, en hoe kan door een coherent beleid gericht op internationale migratie een bijdrage worden geleverd aan armoedebestrijding? Het beleid zoals dat de afgelopen periode (2008-2012) werd vormgegeven door het Ministerie van Buitenlandse Zaken, in samenwerking met andere ministeries en internationale donoren, is hierbij het uitgangspunt.

Op de beleidsagenda 'migratie en ontwikkeling' staat een groot aantal onderwerpen: de versterking van de link tussen *remittances* en ontwikkeling; het bevorderen van circulaire migratie en *brain gain* (de inzet van expertise van migranten in de landen van herkomst); maatregelen gericht op *sustainable return* en reïntegratie; en capaciteitsversterking in migratiemanagement, zoals de training van douaniers, versterking van het douaneapparaat en opsporingsapparatuur ter verbetering van grenscontroles. Voorts wordt er intensief contact gezocht met diaspora- en migrantenorganisaties om deze in hun 'eigen' land actief te betrekken bij de uitvoering van projecten. Bij dit huidige beleid kunnen diverse kanttekeningen worden geplaatst.

In algemene termen lijkt het 'migratie en ontwikkelingsbeleid' vaak niet overeenkomstig de prioriteiten zoals die worden gesteld in het 'mainstream ontwikkelingsbeleid', waar het vooral gaat om armoedebestrijding en/of duurzaamheid.

Landen met Zuid-Zuid-migratie (de armste landen in Afrika) worstelen vaak met allerlei specifieke vraagstukken die niet op onze 'migratie en ontwikkelingsagenda' staan: Hoe kan ter plekke voldoende werkgelegenheid worden geboden aan de jeugd? Hoe kunnen migranten in buurlanden beter worden beschermd? Hoe moet worden omgegaan met gerepatrieerde migranten (door uitzetting en/of vrijwillige terugkeer)? Hoe kan in conflictsituaties gezorgd worden voor voldoende

vertrouwen, zodanig dat mensen willen terugkeren? Hoe te zorgen voor een gunstig investeringsklimaat zodat niet alleen *remittances* terugstromen, maar ook sprake is van productieve hervormingen?

In veel opzichten vertoont het Nederlandse 'migratie en ontwikkelingsbeleid' een *bias* ten gunste van een beperkt aantal landen met Zuid-Noord migratie. Vooral landen met aanzienlijke migratiestromen naar Nederland (zoals bijvoorbeeld Ghana – maar ook Indonesië, Suriname of Marokko) zijn in staat te profiteren van verlaagde transactiekosten (goedkoper verzenden van *remittances*); pilot projecten op het terrein van circulaire migratie and *brain gain*; maatregelen gericht op 'sustainable return' en re-integratie etcetera. Door investeringen in capaciteitsversterking, bijvoorbeeld de training van douaniers, zal het voor migranten uit derde landen steeds moeilijker worden via transitielanden naar Europa te vertrekken.

Het inzetten van diaspora- en migrantenorganisaties in het formuleren van ontwikkelingsbeleid wordt door velen geprezen, maar is in sommige gevallen ook riskant. (Zie voor een uitgebreide behandeling van dit thema, het artikel van Gery Nijenhuis, blz. 8 e.v. in dit nummer). De wereld van de diaspora's is sterk gefragmenteerd en bovendien vaak verregaand gepolitiseerd. De meeste migranten zijn weliswaar bekend met hun land van herkomst, maar meestal zijn zij niet onafhankelijk en beschikken ze niet noodzakelijkerwijs over de benodigde expertise. Gezien vanuit het perspectief van de herkomstlanden (vooral *diasporic states*) kan de inzet van deze organisaties problemen veroorzaken, omdat het kan leiden tot fragmentatie. Landen als Senegal, Somalië, en Ghana hebben te maken met honderden migrantenorganisaties die alle van buitenaf een bijdrage willen leveren aan het binnenlandse ontwikkelingsproces. In dergelijke omstandigheden valt het voor overheden niet mee om al die initiatieven te stroomlijnen en/of te incorporeren in nationale en lokale plannen. Projecten geïnitieerd of uitgevoerd door de Nederlandse diaspora- en migrantenorganisaties vallen niet altijd in goede aarde, leiden tot verbrokkeling of zijn onvoldoende duurzaam.

Nederland zet in op Frontex (het Europees Agentschap voor het beheer van de operationele samenwerking aan de buitengrenzen van de Europese Unie), waarmee de EU-buitengrenzen in de richting van Noord-Afrika worden verschoven, maar er is weinig aandacht voor de nega-

tieve gevolgen van deze Frontex-operaties. Zo zoeken migranten, als reactie op het verscherpte toezicht, vaak nieuwe routes en worden ze geconfronteerd met grotere risico's; er wordt meer gebruik gemaakt van smokkelaars, en migranten die stranden in transitielanden leiden een kwetsbaar bestaan.

Een andere ongewenste ontwikkeling vormt het feit dat de EU in het kader van *partnerships*, maar ook landen als Spanje en Frankrijk, volop 'verdragen' afsluiten: herkomstlanden worden in ruil voor ontwikkelingsgeld (of migrantenquota) gedwongen de grenzen te sluiten en/of illegale migranten terug te nemen. Vanuit ontwikkelingsperspectief moeten bij veel van deze verdragen kritische kanttekeningen worden geplaatst: afspraken zijn niet transparant, waardoor moeilijk toezicht kan worden gehouden; onderhandelingsposities zijn erg ongelijk; en in zekere zin leiden deze verdragen tot een 'vervuiling' van ontwikkelingsgelden: onder het mom van 'covelopment' worden middelen gebruikt voor 'management en controle'.

Nederlands beleid sluit niet aan op Afrikaanse behoefte

Ofschoon Nederland een van de voorlopers was in het Europese migratie en ontwikkelingsdebat (de eerste notitie Ontwikkeling en Migratie zag in 2004 het levenslicht), is de bijdrage, mede door spanningen in eigen land, beperkt gebleven. Het tot nu toe gevoerde 'migratie en ontwikkelingsbeleid' sluit slechts in beperkte mate aan op de behoeften van de armste Afrikaanse landen; de armste landen hebben te maken met Zuid-Zuid-migratie en hebben andere prioriteiten dan de

thema's die in het Nederlandse beleid centraal zijn gesteld.

Volgens de onlangs gepubliceerde kamerbrief 'Nederlandse inzet in post-2015-ontwikkelingsagenda' moet in het nieuwe ontwikkelingsbeleid haast worden gemaakt met armoedebestrijding: "Honger en extreme armoede moet binnen één generatie uitgebannen zijn - *getting to zero*". Hierbij wordt niet alleen naar inkomensarmoede gekeken, maar ook naar toegang tot sociale diensten, gelijkheid en gelijke verdeling (in internationaal verband wordt gestreefd naar een *social protection floor*). Naast deze thema's is op de post-2015-agenda veel aandacht voor duurzaamheid (duurzame productie- en consumptiepatronen en internationale publieke goederen) en vrede en veiligheid (vorig jaar werd op het *High Level Forum for Aid Effectiveness* een 'New Deal' aangekondigd voor fragiele staten die zich richten op veiligheid, gerechtigheid en werkgelegenheid).

Om een bijdrage te leveren aan armoedebestrijding moet meer aandacht worden besteed aan mobiliteitsvraagstukken: het verbeteren van de situatie van migranten die in Afrika, maar ook in Europa of elders in de wereld, tussen wal en schip zijn geraakt; van slachtoffers van mensenhandel en/of vreemdelingenhaat; en van groepen die door klimaatverandering en/of verlies van land gedwongen worden naar elders te vertrekken.

Tegelijkertijd moet de vervuiling van de ontwikkelingsagenda worden teruggedraaid. In het kader van 'migratie en ontwikkeling' wordt ontwikkelingsgeld gebruikt voor allerlei doelen die slechts zijdelings bijdragen aan directe armoedebestrijding: het versterken van migrantenorganisaties, het reduceren van transactiekosten voor het verzenden van *remittances*, de versterking van het douane-apparaat, het stimuleren van circulaire migratie - het zijn allemaal zaken die net zo goed thuishoren bij andere ministeries, zoals dat van Sociale Zaken en Werkgelegenheid; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties of van Economische Zaken. Dit soort zaken zou niet ten laste moeten komen van ontwikkelingssamenwerking. Bovendien zou ook het bedrijfsleven een bijdrage kunnen leveren in het kader van 'verantwoord ondernemerschap'. In plaats van de omvorming van migrantenorganisaties tot ontwikkelingsorganisaties, zoals nu gebeurt, zouden deze organisaties kunnen worden ingezet door het bedrijfsleven. Migrant

De
vervuiling van de
ontwikkelingsagenda moet
worden teruggedraaid, zo
wordt ontwikkelingsgeld nu
besteed aan versterking
van het douane-
apparaat

kunnen een functie vervullen als 'venster op de wereld' en kunnen behulpzaam zijn bij het openen van nieuwe markten en/of het opstarten van nieuwe initiatieven in verantwoord ondernemerschap.

Tot slot

Het wordt tijd om een begin te maken met nieuw beleid gericht op ontwikkeling en mobiliteit – in de 'migratie en ontwikkelingsagenda' draaide het tot nu toe vooral om het beheersen van Zuid-Noord relaties. Het denken over ontwikkeling in termen van Noord en Zuid is niet meer van deze tijd. Migranten spelen over de hele wereld een belangrijke rol en voldoende aandacht voor mobiliteitsvraagstukken is een onmisbare voorwaarde voor directe armoedebestrijding.

Het belang van migranten is niet beperkt tot het 'naar huis' sturen van geld of het inbrengen van ideeën; migranten zijn een doorslaggevende factor in het bevorderen van economische groei door het leveren van arbeidskracht; de diaspora vervult een rol in het openen van nieuwe markten en mogelijkheden. Met die rol van migranten moet in het nieuwe ontwikkelingsbeleid rekening worden gehouden. Er is behoefte aan een nieuw en grensverleggend beleid, waarbij migranten worden gezien als 'kapitaal', terwijl gelijktijdig prioriteit wordt gegeven aan het wegwerken van misstanden. Ik hoop dat de nieuwe minister van Internationale Handel en Ontwikkelingssamenwerking ruimte weet te scheppen voor internationale mobiliteit (niet in ouderwetse Zuid-Noord-termen), als uitgangspunt voor nieuwe mondiale verhoudingen.

NOTEN

- 1 <http://www.un.org/esa/population/meetings>
- 2 R.H. Adams & J. Page, *International migration, remittances and poverty in developing countries*. Washington: World Bank, 2003 (Poverty Reduction Group Working Paper 3179). Daarbij worden onder de 'armen' diegenen verstaan die met minder dan 1 dollar per dag moeten rondkomen.
- 3 UNFPA 2004.
- 4 Dat geldt ook voor de grote groepen migranten die met een tijdelijk arbeidscontract werken in de Golfstaten. Migranten mogen zich in de Golfstaten niet vestigen en de arbeidsomstandigheden zijn vaak zorgwekkend.
- 5 G. Sheffer, *Diaspora politics. At home abroad*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, blz. 104-105.
- 6 A. Adepoju, T. van Naerssen & A. Zoomers, *International Migration and National Development in sub-Saharan Africa*, Leiden: Brill Publishers, 2008 (Africa Study Centre Series).
- 7 T. Gwebu, *Contemporary patterns, trends and development implications of international migration from Botswana*. Paper presented at the Expert Meeting 'International Migration and National Development: Viewpoints and Policy Initiatives in the Countries of Origin', University of Nijmegen, 2006.
- 8 M. Collyer, 'Undocumented Sub-Saharan African migrants in Morocco', in: N. Nyberg Sorensen (red.), *Mediterranean transit migration*, Kopenhagen: Danish Institute for International Studies (DIIS), 2006, blz. 129-145; J. Schapendonk, *Turbulent Trajectories: Sub-Saharan African Migrants Heading North*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen, 2011.